

μοντέλο. Ακόμη και βασικές εκφράσεις του εθνικισμού, όπως το σύνταγμα, η ελευθερία ή το δημοκρατικό πολίτευμα, απέκτησαν διαφορετικό νόημα στις ανατολικότερες περιοχές της Ευρώπης. Αυτό δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Οι άνθρωποι που μεγάλωσαν στον ορθόδοξο κόσμο και δεν επηρεάστηκαν από τα μείζονα πολιτισμικά, θρησκευτικά και πολιτικά κινήματα που μετασχημάτισαν τον δυτικό χριστιανικό κόσμο —όπως η επιστημονική επανάσταση, η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση ή ο Διαφωτισμός—, ή από τις ριζικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που τα συνόδευσαν, θα απέδιδαν αναπόφευκτα διαφορετικές σημασίες στις έννοιες του εθνικισμού. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους ανθρώπους στα Βαλκάνια, οι οποίοι είχαν ζήσει για αιώνες υπό μουσουλμανική κυριαρχία.²⁹

Στη συνέχεια, ο Sugar εκφράζει την έκπληξή του για το σπουδαίο επίτευγμα του πατέρα Παϊσίου (Χιλεντάρσκι), ενός Βούλγαρου μοναχού του 18ου αιώνα, ο οποίος το 1762 συνέγραψε την πολύ σημαντική *Σλαβο-βουλγαρική Ιστορία*. Δεδομένου ότι οι νέες έννοιες και ιδέες μπορούν να ανακαλυφθούν και να μεταδοθούν μόνο από εγγράμματους ανθρώπους, και δεδομένου ότι οι περισσότεροι άνθρωποι στα Βαλκάνια την εποχή εκείνη δεν μπορούσαν να διαβάσουν ούτε γαλλικά ούτε αγγλικά, ο Sugar γράφει ότι «απέκτησαν τις γνώσεις τους από δεύτερο χέρι, μέσω των γερμανικών ή των ρωσικών». Στην περίπτωση του Παϊσίου, οι συνθήκες ήταν ακόμη δυσμενέστερες. Εργαζόταν σε μια μονή του Όρους Άθως, μην έχοντας καθόλου πρόσβαση σε κανέναν από τους σημαντικούς Δυτικούς συγγραφείς, ούτε στα πρωτότυπα κείμενα ούτε στις μεταφράσεις τους. Εξάλλου, δεν γνώριζε ουσιαστικά τις γλώσσες αυτές. Έτσι, το γεγονός ότι συνέγραψε μια μελέτη στην οποία «εμφανίζεται να είναι εθνικιστής με τη μοντέρνα έννοια» προξενεί κατάπληξη στον Sugar, χωρίς ωστόσο εκείνος να επιχειρεί ποτέ να εξηγήσει ούτε τη δική του αμηχανία ούτε το ίδιο το φαινόμενο.³⁰ Εάν είχε αντιμετωπίσει τον κόσμο του 18ου και 19ου αιώνα με τους όρους μιας ενοποιητικής δομής της νεωτερικότητας, κι εάν τον είχε καταμετρήσει με ένα ρολόι που

²⁹ Sugar, *Eastern European Nationalism*, σ. 8. Αυτός ο τρόπος σκέψης αναπόφευκτα τον οδηγεί σε εύκολα συμπεράσματα, όπως: «Οι ρίζες των σημερινών προβλημάτων —η αδυναμία των διάφορων εθνών που ζουν στα Βαλκάνια να συνεργαστούν μεταξύ τους και το αποκαλούμενο ιστορικό μίσος που τα χωρίζει— μπορούν να εντοπιστούν στην άφιξη του εθνικισμού και στις νεότερες ερμηνείες των ιστορικών γεγονότων». Για μια αναπαραγωγή αυτού του τρόπου σκέψης, βλ., μεταξύ πολλών άλλων, τις προαναφερθείσες μελέτες του Hagen Schulze, του Jenő Szücs, καθώς και του Gale Stokes, *Three Eras of Political Change in Eastern Europe* (New York, 1997).

³⁰ Sugar, *Eastern European Nationalism*, σ. 8. Η γερμανική διαμεσολάβηση θεωρείται παράγοντας που διευκόλυνε την υιοθέτηση των δυτικών ιδεών. Όμως, «[...]από τη στιγμή που μετατράπηκαν σε λειτουργικές δυνάμεις ανατολικά της Γερμανίας, απομακρύνθηκαν τουλάχιστον δυο φορές από τα δυτικά τους μοντέλα» (Sugar & Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, σ. 13).

θα ήταν κουντυσιμένο με μια σχετική συγχρονικότητα, σίγουρα η έκπληξη του θα ήταν μικρότερη.

Από την αφήγηση αυτή δεν εξαιρείται ο μη ορθόδοξος ανατολικοευρωπαϊκός κόσμος. Γίνεται παραδεκτό, βέβαια, ότι οι Πολωνοί ανέπτυξαν έναν μοντέρνο εθνικισμό τονίζοντας αρκετά νωρίς την εθνοτική τους ταυτότητα, πρωτίστως ως απάντηση στην εξωτερική επίθεση και στον διαμελισμό. Ωστόσο, η μη δυτικότητά τους εμφανίζεται όταν ταξινομούνται, μαζί με τους Ούγγρους, ως φορείς ενός αριστοκρατικού εθνικισμού, που «όντας μια αντίφαση εν τοις όροις, παρήγαγε ελάχιστα εποικοδομητικά αποτελέσματα».³¹ Για να συμπληρώσουμε την ταξινόμηση του Sugar, ο τελευταίος κατέταξε τους υπόλοιπους ανατολικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς στις κατηγορίες του λαϊκού εθνικισμού, ο οποίος του θύμιζε τη δημοκρατία του Jackson³² (η περίπτωση της Σερβίας και της Βουλγαρίας), του γραφειοκρατικού εθνικισμού, που θύμιζε τον εθνικισμό των πρόσφατα αναδυόμενων χωρών της Αφρικής και της Ασίας κατά τον 20ό αιώνα (η Ρουμανία, η Ελλάδα και η Τουρκία), και, τέλος, του αστικού εθνικισμού, που έμοιαζε πολύ, χωρίς να ταυτίζεται όμως, με το δυτικό μοντέλο του (η περίπτωση της Τσεχίας). Είναι εντυπωσιακό ότι ο Sugar, προκειμένου να διατυπώσει τη θέση του περί ενός πλήρους χάσματος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, εισάγει ουσιαστικά την αρχή της κοινωνικής τάξης, κι έτσι το γεγονός της «απουσίας της αστικής τάξης» γίνεται αποφασιστικό κριτήριο στην ταξινόμησή του. Αυτό προκαλεί κατάπληξη επειδή, παρά τον μη μαρξιστικό, ή ακόμη και αντι-μαρξιστικό, χαρακτήρα της προσέγγισής του, πρόκειται ουσιαστικά για μια αναπαραγωγή του πιο χυδαίου οικονομισμού. Αντιστρόφως, μολονότι κι οι δυο τόμοι του γράφτηκαν ή ανατυπώθηκαν σχεδόν μια δεκαετία μετά τη δημοσίευση της μαρξιστικής ανάλυσης του Miroslav Hroch, ο Sugar ποτέ δεν υιοθέτησε την εκλεπτυσμένη μετατόπιση του ενδιαφέροντος εκ μέρους του Hroch στον ρόλο της διανόησης, αντί της αστικής τάξης, ως της αρχικής προωθητικής δύναμης του εθνικισμού.³³

³¹ Sugar & Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, σ. 46.

³² Η αναφορά στις ΗΠΑ την περίοδο του προέδρου Andrew Jackson (1829-1937) και την προώθηση μέτρων πολιτικής ισότητας και λαϊκής συμμετοχής, με κύριο τη γενίκευση της ψήφου για τους άνω των είκοσι ενός ετών λευκούς άνδρες. [Σ.τ.Ε.]

³³ Miroslav Hroch, *The Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations* (Cambridge, Eng., 1985). Για μια κριτική αυτής της ουσιοποιητικής σύνδεσης ανάμεσα στην αστική τάξη και τον εθνικισμό, βλ. Llobera, *The God of Modernity*, σ. 123-33, 220. Αυτό προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη, επειδή οι περισσότερες συμμετοχές στον συλλογικό τόμο του Sugar ουσιαστικά καταδεικνύουν τις αυτόχθονες ρίζες του εθνικισμού (κάποιες φορές επιμένοντας ρητά σε αυτό), αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσουν τη μεταφορά της εισαγωγής.

Ούτε οι Τσέχοι δεν μπόρεσαν να απαλλαγούν από τη μη δυτικότητα τους. Η απουσία του κράτους «έκανε επιτακτικό για τους Τσέχους να υπερασπιστούν παρωχημένα δικαιώματα και θεσμούς (*Staatsrecht* και ούτω καθεξής), προκειμένου να νομιμοποιήσουν τις υπόλοιπες διεκδικήσεις τους. Κατά συνέπεια, η όψη του εθνικισμού τους έγινε λιγότερο ρεαλιστική και περισσότερο ιστορική-παραδοσιακή σε σχέση με τον αστικό εθνικισμό της Δυτικής Ευρώπης. Προσέβλεπαν μεν προς τη Δύση, αφού μοιράζονταν τις παραδόσεις και την ανάπτυξή της, όμως η γεωγραφία και οι πολιτικές πραγματικότητες έσπρωχναν τον εθνικισμό τους προς τον ανατολικό κόσμο».³⁴ Αυτή τη φορά ο νοητικός χάρτης στον οποίο βασίζεται το συμπέρασμα αυτό προέρχεται απευθείας από τον Hans Kohn. Ο Kohn είχε διαπιστώσει μια θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στον δυτικό και τον ανατολικό εθνικισμό:

Ο εθνικισμός στη Δύση αναδύθηκε στην προσπάθεια να κτιστεί ένα έθνος επάνω στην πολιτική πραγματικότητα και στους αγώνες του παρόντος, χωρίς μεγάλο συναισθηματικό μέλημα για το παρελθόν· οι εθνικιστές στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη δημιούργησαν, συχνά μέσα από τους μύθους του παρελθόντος και τα όνειρα του μέλλοντος, μια ιδανική πατρίδα, στενά συνδεδεμένη με το παρελθόν κι απαλλαγμένη από οποιαδήποτε σύνδεση με το παρόν, προσδοκώντας ότι κάποια στιγμή αυτή θα καταστεί πολιτική πραγματικότητα. Έτσι, ήταν ελεύθεροι να τη διακοσμήσουν με χαρακτηριστικά για τη πραγμάτωση των οποίων δεν ήταν άμεσα υπεύθυνοι οι ίδιοι, αλλά τα οποία επηρέασαν την επιθυμητή εικόνα του νεότευκτου έθνους αναφορικά με τον εαυτό του και την αποστολή του...³⁵

Η τακτοποιημένη αυτή διχοτόμηση του ευρωπαϊκού χώρου σε περιοχές εξειδικευμένης παραγωγής (σε μια δυτικοευρωπαϊκή, που υποτίθεται ότι στηρίζεται στην πραγματικότητα και χαρακτηρίζεται από την παραγωγή νεωτερικών αρχών, όπως ο αυτοπροσδιορισμός, και σε μια ανατολικοευρωπαϊκή, η οποία, αντιθέτως, χαρακτηρίζεται από την εμμονή της στην παραγωγή ιστορικών μύθων) υιοθετήθηκε από τους υποστηρικτές του Kohn και συνεχίζει να αναπαράγεται, έχοντας καταστεί ένα από τα ανθεκτικότερα σχήματα στις σπουδές της Ανατολικής Ευρώπης. Εδώ συναντάμε και πάλι τον Sugar, για τον οποίο ο αμυντικός χαρακτήρας του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού κι οι λαϊκιστικοί μύθοι του δεν έχουν κάποιο αντίστοιχο στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο: «Αυτός ο μάλλον απαισιόδοξος εθνικισμός παρήγαγε εθνικές εορτές ή ιστορικά σημεία αναφοράς συνδεδεμένα με στρατιωτικές ή πολιτικές ήττες: η Μάχη του Κοσόβου (1389) για τους Σέρβους, η μάχη του Mohács (1526) για τους Ούγγρους, η Μάχη του Λευ-

³⁴ Sugar & Lederer (επιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, σ. 47-48.

³⁵ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background* (New York, 1948), σ. 330· παρατίθεται στο Sugar & Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, σ. 9-10.

κού Βουνού (1620) για τους Τσέχους, οι τρεις διαμελισμοί (1772, 1793, 1795) για τους Πολωνούς και η Συνθήκη του Βερολίνου (1878) για τους Βούλγαρους.³⁶ Πέρα από το γεγονός ότι, με την εξαίρεση της Σερβίας, καμία από τις υπόλοιπες ήττες δεν αποτελεί μέρος της εθνικής εορταστικής τελετουργίας, στην περίπτωση της Βουλγαρίας το λάθος φαίνεται να είναι σκοπίμως σκανδαλώδες: σε τελική ανάλυση, οποιοσδήποτε καλός ιστορικός γνωρίζει πολύ καλά ότι οι Βούλγαροι γιορτάζουν ως εθνική τους εορτή όχι τη Συνθήκη του Βερολίνου αλλά εκείνη του Αγίου Στεφάνου, μια χίμαιρα, σίγουρα, αλλά οπωσδήποτε ένα επίτευγμα και όχι μια ήττα.

Περιττεύει να πούμε ότι η αναγωγιστική διχοτομία αυτή όχι μόνο αποτυγχάνει να εξηγήσει την απίστευτη δυτικοευρωπαϊκή επένδυση σε μύθους καταγωγής και στην παραγωγή τους, όπως και την παραγωγή κι επένδυση σε μελέτες εθνογένεσης, ψευδο-ιστορικές λογοτεχνικές αφηγήσεις και ούτω καθεξής, αλλά ξεχνά επίσης ότι οι ψυχαναγκαστικές προσπάθειες που κατέβαλλαν τα νέα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη για την ιστορική νομιμοποίησή τους ήταν ακριβώς μια απάντηση στη δυτικοευρωπαϊκή εμμονή με τα δικαιώματα των «ιστορικών» και «μη ιστορικών» λαών (ή την απουσία αυτών των δικαιωμάτων).

Ειδικά τα Βαλκάνια έχουν θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζονται από μια ιδιαίτερη προδιάθεση για μύθους. Οι μύθοι αυτοί, σύμφωνα με ένα άλλο μοντέλο που προέρχεται από τον Γερμανό ιστορικό Holm Sundhussen, περιλαμβάνουν τη «χρυσή» προ-οθωμανική περίοδο, τον μύθο του «τουρκικού ζυγού», τον μύθο του καθάρου κι οργανικού έθνους, τον μύθο της εθνικής αναγέννησης, τον μύθο του Κοσόβου, τον μύθο των Χαϊντούκων και τους μύθους της εθνικής θυματοποίησης.³⁷ Κοντολογίς, αυτό το μοντέλο υποστηρίζει την ύπαρξη μιας βαλκανικής ταυτότητας που χαρακτηρίζεται από την τάση της παραγωγής μύθων. Ωστόσο, θα έλεγα ότι, με δομικούς όρους, είναι πολύ δύσκολο να διακρίνουμε τους μύθους αυτούς από τον μύθο της «χρυσής» αρχαιότητας, τον μύθο των Σκοτεινών Χρόνων, τον μύθο (και την πρακτική) των νόμων της Νυρεμβέργης της δεκαετίας του 1930 και του *ius sanguinis*, τον μύθο της Ρώμης (όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ιταλικής εθνικής ιδεολογίας, με τον μύθο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και του παπισμού), τον μύθο της Μάχης του Πουατιέ (τόσο αυτής του 8ου όσο κι εκείνης του 14ου αιώνα), τον μύθο των *Walküren*,³⁸ όπως και τον μύθο ενός φρουρίου που πολιορκείται από εχθρούς

³⁶ Sugar, *Eastern European Nationalism*, σ. 417.

³⁷ Holm Sundhussen, «Europe balcanica: Der Balkan als historischer Raum Europas», *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999): σ. 626-653. Χαϊντούκοι (hajduk, hajdut): όρος που δηλώνει στις σλαβικές βαλκανικές γλώσσες τους φορείς κοινωνικής ληστείας, τους «κλέφτες». [Σ.τ.Ε.]

³⁸ Οι Βαλκυρίες ήταν στη σκανδιναβική και γερμανική μυθολογία οι παρθένες που

(όπως συμβαίνει με τη Μασάντα αλλά και με το γερμανικό στρατιωτικό δόγμα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). Ενώ το μοντέλο αναγνωρίζει ότι πολλά από τα χαρακτηριστικά αυτά δεν προσιδιάζουν μόνο στα Βαλκάνια, θεωρεί ότι εκείνο που συγκροτεί τη βαλκανική ιδιαιτερότητα, κι αναμφισβήτητα την προσδιορίζει, είναι το σύμπλεγμα των χαρακτηριστικών αυτών. Το να προϋποθέτεται όμως μια διαχρονικά σταθερή εξέλιξη που παράγει ένα σύμπλεγμα χαρακτηριστικών είναι κάτι που οδηγεί σε μια στατική ανάλυση η οποία παραβλέπει το γεγονός ότι οι μύθοι αυτοί, ενώ υπάρχουν και μεταδίδονται διαρκώς μέσω της εκπαίδευσης ή άλλων πολιτισμικών και πολιτικών διαύλων, αναζωπυρώνονται κι ασκούν επιρροή μονάχα σε ορισμένες περιόδους. Προσφάτως αυτό συνέβη με την περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, μιας χώρας που αποσυντέθηκε και βρέθηκε μπλεγμένη σε έναν εμφύλιο πόλεμο. Χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης γιουγκοσλαβικής κατάστασης εξωτερικεύθηκαν και, εντελώς αδικαιολόγητα, πουλήθηκαν ρητορικά στην πολιτική τάξη και στο ευρύτερο κοινό ως «βαλκανικά».

Ας δούμε ένα άλλο παράδειγμα που αφορά και πάλι τα Βαλκάνια. Φέρνει αντιμέτωπες τις δυο προαναφερθείσες διαφορετικές προσεγγίσεις του ίδιου ιστορικού φαινομένου: η μια χρησιμοποιεί το πλαίσιο της μακράς διάρκειας και την έννοια της ιστορικής κληρονομιάς, ενώ η άλλη είναι, ουσιαστικά, μια δομιστική προσέγγιση των Βαλκανίων που τα αντιμετωπίζει ως έναν διακριτό χώρο με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (αν κι αυτά είναι αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης). Μια από τις περισσότερο μακροχρόνιες παρακαταθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια αφορά τη δημογραφία. Η αλληλοδιείσδυση διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στη διάρκεια πολλών αιώνων είχε ως αποτέλεσμα να είναι εξαιρετικά δύσκολος ο διαχωρισμός τους στο καθεστώς των νεότευκτων εθνικών κρατών του 19ου και του 20ού αιώνα. Ως εκ τούτου, τα μειονοτικά ζητήματα έχουν ταλαιπωρήσει, ουσιαστικά, όλα τα βαλκανικά εθνικά κράτη, οδηγώντας σε παρόμοιες λύσεις: μετανάστευση και αφομοίωση. Συνολικά, αρκετά μείζονα «κύματα εθνοκάθαρσης» έχουν λάβει χώρα στα Βαλκάνια από την εποχή των διαδοχικών αποσχίσεων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι σήμερα. Στο σημείο αυτό θα υπήρχε ομοφωνία μεταξύ των ιστορικών και δύσκολα θα περίμενε κανείς κάποια διαφωνία.

Ωστόσο, υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι να διατυπωθεί η ομοφωνία αυτή και διαφορετικά ερμηνευτικά πλαίσια στα οποία εγγράφεται. Η ερμηνεία που προσεγγίζει τα Βαλκάνια ως έναν ιστορικό χώρο, επιδιώκοντας να προσδιορίσει τα

περιφέρονταν στα πεδία μετά τη μάχη και αποφάσιζαν ποιες ψυχές πολεμιστών θα έπαιρναν μαζί τους στη Valhalla, στον υπέροχο και απέραντο τόπο όπου βασιλεύει ο βασιλιάς Οντίν. Στις Βαλκυρίες είναι αφιερωμένο το δεύτερο από τα τέσσερα μουσικά δράματα που συνιστούν το *Δαχτυλίδι των Νιμπελούνγκεν* του Ρίχαρντ Βάγκνερ. Ο μύθος απέκτησε μεγάλη διάδοση στο συμφραζόμενο του γερμανικού εθνικισμού. [Σ.τ.Ε.]

καθοριστικά χαρακτηριστικά του, βλέπει ως δημογραφική παρακαταθήκη την «αστάθεια των πληθυσμιακών σχέσεων και της εθνοτικής μείξης μέσα σε έναν πολύ μικρό χώρο», και θεωρεί ότι, σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη, οι σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου δεν παγιώθηκαν ποτέ.³⁹ Σίγουρα δεν θα μπορούσαμε να απορρίψουμε τη διατύπωση αυτή, η ίδια όμως θέση θα μπορούσε να εκφραστεί με έναν διαφορετικό τρόπο. Αντί να αναφερόμαστε στα αντιθετικά πληθυσμιακά χαρακτηριστικά δύο διακριτών χώρων (σταθερότητα για τον δυτικό χώρο και αστάθεια για τον βαλκανικό), τα ίδια δεδομένα μπορούν να διατυπωθούν ως εξής: Μια διαδικασία παγίωσης των ομοιογενών δυναστικών, θρησκευτικών κι εθνοτικών κρατών λαμβάνει χώρα στην Ευρώπη τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα. Η διαδικασία αυτή μπορεί να περιγραφεί με λιγότερο ευφημιστικούς όρους ως εθνοτική και θρησκευτική εθνοκάθαρση. Η δημιουργία και παγίωση των εθνών συνιστά μια δυναμική διαδικασία που στην Ευρώπη έχει διαρκέσει αρκετούς αιώνες, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Εάν θέλαμε να τη χαρτογραφήσουμε με γεωγραφικούς και χρονολογικούς όρους, αυτή ξεκινά στη Δυτική Ευρώπη και μετακινείται βαθμιαία προς τον βορρά, το κέντρο, τον νότο και την ανατολή, με τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (ή τα Βαλκάνια) να αποτελούν τη νεότερη εκδοχή της. Έτσι, εκείνο που αποκαλούμε σταθερότητα στη Δύση μπορεί να επαναδιατυπωθεί ως η κάπως πρωιμότερη (αν κι επίσης αμφίσημη) ολοκλήρωση αυτής της διεργασίας.

Ουσιαστικά, όλοι οι συγγραφείς που εξετάζονται σε αυτό το άρθρο μοιράζονται την ευρέως διαδεδομένη συμβατική πεποίθηση ότι ιδέες όπως ο Διαφωτισμός, ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός, οι ατομικές ελευθερίες κλπ. αποτέλεσαν και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της Δύσης, ενώ στην Ανατολή μεταφυτεύονται σε ξένο έδαφος. Οι βοτανολογικές αυτές παρομοιώσεις τείνουν να παραβλέπουν τη βαθμιαία κι άνιση διεργασία μέσω της οποίας οι ιδέες αυτές εμπεδώθηκαν και στη Δύση. Σε τελική ανάλυση, όπως έχει δείξει με έξοχο τρόπο ο Eugen Weber, οι χωρικοί μετατράπηκαν όχι μόνο σε Έλληνες, Σέρβους ή Βούλγαρους αλλά και σε Γάλλους.⁴⁰ Ακόμη και σήμερα, όταν ένας Γάλλος μαθαίνει τον Βολταίρο πρέπει να τον μάθει από την αρχή: ο Βολταίρος δεν είναι στο αίμα του. Τι είναι εκείνο που κάνει τη διεργασία αυτή της κοινωνικοποίησης διαφορετική για έναν Πολωνό ή έναν Ούγγρο σήμερα; Πριν από λίγο καιρό, σε ένα κονσέρτο στο οποίο ένας

³⁹ Sundhaussen, «Europa balcanica», σ. 639. Η παρακάτω πολεμική επιχειρηματολογία διατυπώθηκε αρχικά και δημοσιεύθηκε στο Maria Todorova, «Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit», *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002): σ. 470-92. Βλ. την τελευταία απάντηση του Sundhaussen: «Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz», *Geschichte und Gesellschaft* 29 (2003): σ. 608-624.

⁴⁰ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford, 1976).

μαύρος διευθυντής ορχήστρας διηύθυνε μια συμφωνία του Γκούσταβ Μάλερ, άκουσα το σχόλιο ενός από τους Βαλκάνιους συνοδούς μου, ο οποίος θεώρησε κάπως αφύσικο για έναν μαύρο να ερμηνεύει αυτό που εκείνος αντιλαμβανόταν ως μια, ουσιαστικά, ευρωπαϊκή μουσική. Ήταν αρκετά επιεικής στην κριτική του και δεν αμφέβαλε για τις ικανότητες του μουσικού (άλλωστε, ο συγκεκριμένος είχε «δυτικοποιηθεί»), το όλο σκηνικό όμως του φαινόταν πολύ εκλεκτικιστικό· κατά κάποιον τρόπο, προσέβαλλε την αντίληψή του περί αισθητικής καθαρότητας. Αυτό θα μπορούσε να οριστεί ως μια μορφή ρατσισμού. Δεν του πέρασε ποτέ από το μυαλό ότι για τους περισσότερους Δυτικοευρωπαίους ή Βορειοαμερικανούς το να ακούν οι Βαλκάνιοι ή οι Ανατολικοευρωπαίοι (με την εξαίρεση πιθανόν εκείνων που «εμποτίστηκαν» σε αυτήν από την αψβουργική κυριαρχία) τη μουσική του Μάλερ ή να υιοθετούν «δυτικές ιδέες», όπως ο φιλελευθερισμός, ο ατομικισμός, η δημοκρατία κλπ. συνιστά ίσως ένα παρόμοιο παράδοξο (με την πρόσθετη συγκαταβατική εξαίρεση, φυσικά, συγκεκριμένων ατόμων που έχουν «δυτικοποιηθεί»). Θα ήταν όντως περίεργο να δούμε έναν χωρικό με καλπάκι σε ένα κονσέρτο του Μάλερ. Προσωπικά όμως θα ένιωθα την ίδια έκπληξη αν έβλεπα την παραδοσιακή ενδυμασία των *Lederhosen* και *Dirndl*⁴¹ στο κοινό που θα άκουγε Μάλερ. Σε κάθε περίπτωση, δίνω αυτό το παράδειγμα διότι, μεταξύ άλλων, μας δείχνει με σαφήνεια την έννοια του αλλοχρονισμού: ο μη Δυτικός ζει πάντοτε σε έναν άλλον χρόνο, ακόμη κι όταν είναι σύγχρονός μας· από την άλλη πλευρά, όταν οικειοποιούμαστε τον Μάλερ, ή οποιονδήποτε άλλον μας αρέσει από μια διαφορετική εποχή, εκείνος μεταφέρεται στη δική μας χρονική περίοδο με έναν τρόπο που μπορούμε να ονομάσουμε ισοχρονισμό.

Η επαναδιατύπωση του εθνικισμού ως μιας μακροχρόνιας διεργασίας όπως πρότεινα παραπάνω δεν οφείλεται σε κάποια πολιτική ορθότητα ή διπλωματικότητα, αλλά τίθεται προκειμένου να διατυπώσω, μέσω αυτής, μια μεθοδολογική θέση. Ενώ η πρώτη περιγραφή προϋποθέτει δυο διακριτούς γεωγραφικούς και ιστορικούς χώρους, η δεύτερη περιλαμβάνει τα Βαλκάνια στο πλαίσιο μιας κοινής μακροχρόνιας διεργασίας. Έτσι, επαναπροσδιορίζει τα Βαλκάνια ως μέρος ενός κοινού χώρου (ευρωπαϊκού ή παγκόσμιου) που εξελίσσεται, και του οποίου ένα από τα γνωρίσματα είναι η ομογενοποίηση (ή, καλύτερα, η φαντασιακή ομογενοποίηση) των πολιτειακών του συστημάτων. Μας επιτρέπει επίσης να αποδομήσουμε την κατηγορία «Δύση», μετατρέποντάς την από οντότητα που προσιδιάζει σε ένα μοντέλο σε δυναμική κατηγορία που πέρασε η ίδια μέσα από τη διεργασία αυτή με άνισο τρόπο και στο πλαίσιο μιας μακράς χρονικής περιόδου.

Δύο σημαντικοί μεθοδολογικοί περιορισμοί θα πρέπει να τεθούν εδώ. Ο ένας αφορά την αντιμετώπιση των μακροχρόνιων διεργασιών, ο άλλος το ζήτημα της

⁴¹ *Lederhosen*: παραδοσιακά κοντά δερμάτινα παντελόνια. *Dirndl*: παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά από τις γερμανόφωνες περιοχές των Άλπεων. [Σ.τ.Ε.]

εμπρόθετης δράσης. Περιγράφοντας κάποιος μια διεργασία της μακράς διάρκειας από τον 15ο μέχρι τον 20ό αιώνα, θα μπορούσε να κατηγορηθεί για τη διατύπωση μιας ντετερμινιστικής, τελεολογικής κι εξελικτικής πορείας που κορυφώνεται με τη δημιουργία «αποκαθαρμένων» εθνικών κρατών. Φυσικά, οι «αργοπορημένοι» δεν είναι απλώς αργοπορημένοι που αντιγράφουν την εμπειρία των «πρωτοπόρων» μέσα στο ιδανικό περιβάλλον ενός εργαστηρίου. Το τέλος του 20ού αιώνα είναι διαφορετικό από το τέλος του 15ου αιώνα, μεταξύ άλλων επειδή οι «πρωτοπόροι» (που εκπροσωπούν σήμερα, οικονομικά και πολιτικά, το σημαντικότερο κομμάτι της ανθρωπότητας) θεωρούν απαράδεκτες τις συμπεριφορές που ήταν αποδεκτές, ή είχαν επιβληθεί, ως κανονικές πριν από αρκετούς αιώνες. Υπάρχουν, θεωρώ, δύο τρόποι για να απαντήσουμε σε αυτή την πρόκληση.

Ο πρώτος αφορά το ζήτημα της διεργασίας της μακράς διάρκειας και το κατά πόσον είναι κατάλληλη η υπαγωγή ποικίλων και διακριτών μορφών εντός της ίδιας κατηγορίας. Αν πάρουμε μια άλλη έννοια, την εκβιομηχάνιση, αυτή βρίσκεται αντιμέτωπη με μια παρόμοια πρόκληση. Όχι μόνο χρειάστηκε αρκετούς αιώνες για να εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη, αλλά ακόμη και στον χώρο του πυρήνα της, την Αγγλία, χρειάστηκε αρκετούς αιώνες προκειμένου να ολοκληρωθεί και να διεισδύσει στις διαφορετικές περιοχές της χώρας και στους διαφορετικούς κλάδους της βιομηχανίας (τον 18ο και 19ο αιώνα ή, σύμφωνα με μιαν άλλη ερμηνεία, από τον 16ο μέχρι τον 19ο αιώνα). Ασφαλώς, οι μηχανισμοί της διεργασίας αυτής και το κοινωνικό κόστος στις διαφορετικές συγκυρίες της συγκεκριμένης πορείας διέφεραν μεταξύ τους (με πρωτοπόρους κι αργοπορημένους στην καθεμία περίπτωση), κανένας όμως δεν θέτει υπό αμφισβήτηση την επιστημολογική επάρκεια της περιγραφής τους εντός της ίδιας συνολικής διεργασίας (καθώς και την αντίστοιχη κατηγορία).

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε ένα πιο μεγαλεπήβολο παράδειγμα: την εξάπλωση της γεωργίας από την Εύφορη Ημισέληνο σε ολόκληρη την Ευρώπη στη διάρκεια πολλών χιλιάδων χρόνων. Όπως είναι αρκετά γνωστό, η γεωργία αναπτύχθηκε στην Εύφορη Ημισέληνο πριν από 10.000 χρόνια περίπου. Όπως έχει δείξει ο Luigi Cavalli-Sforza, η γεωργία εξαπλώθηκε από τη Νοτιοδυτική Ασία στα Βαλκάνια, κι από εκεί προς τη Βορειοδυτική Ευρώπη, με ταχύτητα ενός χιλιομέτρου τον χρόνο· δηλαδή, χρειάστηκαν 4.000 χρόνια για να φτάσει η γεωργία στις Βρετανικές Νήσους.⁴² Θα έπρεπε να μην το περιγράψουμε ως μακροχρόνια διεργασία από φόβο μήπως παρουσιαστεί ως τελεολογική δράση; Και από την άλλη πλευρά, εφόσον έχει ολοκληρωθεί η διεργασία αυτή, έχει καμιά σημασία από πού κι από ποιον ξεκίνησε; Ας φανταστούμε μόνο τον Σα-

⁴² Luigi Cavalli-Sforza, *Genes, Peoples, and Languages*, αγγλ. μτφρ. Mark Seielstad (New York, 2000).

ντάμ Χουσσέιν να σχολιάζει τον παράγωγο χαρακτήρα της γεωργίας στις Βρετανικές Νήσους...

Κοντολογίς, οι περιεκτικές και μακροχρόνιες κατηγορίες φέρουν άρρητα εντός τους τον κίνδυνο της ουσιοκρατίας, ή της τελεολογίας, ή του ντετερμινισμού. Μπορούμε να το αποφύγουμε αυτό μέσω λεπτομερών και εξειδικευμένων μελετών που θα επιδεικνύουν ευαισθησία απέναντι στα ζητήματα του χώρου και του χρόνου. Ως ακαδημαϊκοί όμως, οφείλουμε τουλάχιστον να τηρούμε μια συνεπή στάση απέναντι στους αναγνώστες μας. Είτε θα χρησιμοποιήσουμε αυτές τις κατηγορίες (με όλες τις αναγκαίες τροποποιήσεις και αναλαμβάνοντας συνειδητά το ρίσκο) για όλους (για τα Βαλκάνια ή για οποιαδήποτε άλλη περιοχή στην οποία εμφανίζονται παρόμοιες διεργασίες που συνδέονται χωρικά και χρονικά μεταξύ τους), είτε ειδάλλως θα τις απορρίψουμε συλλήβδην, διακηρύσσοντας έναν αναπόφευκτο σολιψισμό και ολισθαίνοντας σε επιστημολογική νιρβάνα.

Η άλλη απάντηση αφορά την κατηγορία για ντετερμινισμό και τη σημασία της εμπρόθετης δράσης. Μήπως το επιχείρημά μου υπονοεί ότι η Ανατολική Ευρώπη σαρώθηκε από μια προκαθορισμένη διεργασία εθνικής συγκρότησης κι εθνοτικής ομογενοποίησης, απέναντι στην οποία δεν υπήρχε καμία εναλλακτική δυνατότητα; Από θεωρητική σκοπιά, δεν υπερασπίζομαι την αναγωγιστική νομοτέλεια και διάκειμαι ευνοϊκά απέναντι στη διερεύνηση δυνητικά διαφορετικών εξελίξεων σε οποιαδήποτε ιστορική συγκυρία. Στην πράξη, θα υποστήριζα ότι η δυνατότητα ελιγμών που έχουν τα μικρά έθνη και κράτη μέσα σε έναν ιεραρχικό σχηματισμό είναι πολύ περιορισμένη και ότι οι επιλογές τους δεσμεύονται μέχρι την παραμικρή τους λεπτομέρεια. Αρκεί να θυμηθούμε τους ηγεμονικούς λόγους (και, αντίστοιχα, την πρακτική επιβολή τους) για τη νομιμότητα της μοναρχίας την περίοδο του Συνεδρίου της Βιέννης· τη μετέπειτα θεώρηση των αυτοκρατοριών ως ανωμαλιών και τη συνακόλουθη επιβολή των εθνικών κρατών ως κανονιστικής μορφής· και τις σημερινές ασφυκτικές δημοκρατίες της ελεύθερης αγοράς, τις οποίες υπερασπίζονται (χωρίς να αφήνουν καθόλου χώρο για εναλλακτικές επιλογές) το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα και οι ηγέτιδες οικονομικές δυνάμεις.

Το δυσκολότερο και σοβαρότερο ζήτημα που τίθεται είναι το κατά πόσον, όταν δίνουμε έμφαση στους περιορισμούς που ασκούνται στην εμπρόθετη δράση των τοπικών δρώντων, μειώνουμε την ευθύνη που έχουν για τη δράση τους. Σε σχέση με αυτό, ας δούμε ένα άλλο παράδειγμα. Το 1913 ο Σέρβος Πρωθυπουργός, συγγραφέας και ακαδημαϊκός Vladan Djordjević έγραψε ένα ανοιχτά ρατσιστικό κείμενο εναντίον των Αλβανών. Έχει επισημανθεί ο εμφανής συσχετισμός με τις ρατσιστικές αντι-αλβανικές προσβολές των δεκαετιών του 1980 και 1990 στη Σερβία του προέδρου Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς.⁴³ Αυτό αντανακλά μια δια-

⁴³ Sundhaußen, «Europa balcanica», σ. 552-653.

χρονική προσέγγιση, η οποία αποτυπώνει τη συνέχεια που χαρακτηρίζει τον λόγο της Σερβίας. Πρόκειται για τη σαφή επιλογή ενός νοητικού χάρτη. Είναι μια εύλογη επιλογή, δεν είναι όμως και η μοναδική. Σε ό,τι με αφορά, προτιμώ να διευρύνω το πεδίο της ανάλυσης στον διανοητικό χάρτη της Ευρώπης της εποχής εκείνης. Στο πλαίσιο της ιδιαίτερης χρονικής φάσης στην οποία βρισκόταν η Ευρώπη κατά το δεύτερο μισό του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, μπορούμε να τοποθετήσουμε τον Djordjjević δίπλα στον Joseph de Gobineau, στον Houston Chamberlain, στον Ρίχαρντ Βάγκνερ, στον Αδόλφο Χίτλερ και άλλους, δηλαδή, να τους δούμε εντός του κοινού χώρου του ευρωπαϊκού ρατσισμού.⁴⁴ Αυτό δεν κάνει τον Djordjjević λιγότερο απεχθή για τις απόψεις του. Εκείνο που κάνει, ωστόσο, είναι να συμπεριλαμβάνει την Ανατολική Ευρώπη (στη συγκεκριμένη περίπτωση, τη Νοτιοανατολική Ευρώπη) μέσα σε ένα κοινό ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο χώρο, και μάλιστα μέσω της κατάλληλης συγκριτικής προσέγγισης, αντί να την απομονώνει στη βάση μιας διαχρονικής και χωρικής βαλκανικής συνέχειας. Θα έπρεπε να τονιστεί ξανά ότι, όταν χρησιμοποιώ την έννοια του «κοινού ευρωπαϊκού χώρου», δεν πρόκειται για το αποτέλεσμα κάποιου είδους οντολογικού άγχους να «εκ-κεντρωθεί» η Ευρώπη. Δεν θέλω σε καμία περίπτωση να υποστασιοποιήσω την Ευρώπη ούτε θα πρέπει ο μεθοδολογικός ισχυρισμός αυτός να μεταφραστεί πολιτικά σε μια επιδίωξη συμπερίληψης στον «κοινό ευρωπαϊκό οίκο» του Γκορμπατσώφ. Αποτελεί απλώς αντανάκλαση του δεδομένου ότι η Ευρώπη (με την πολύ χαλαρή έννοια) συνιστά το φυσικό γεωγραφικό και ιστορικό υπόβαθρο των εξελίξεων που έλαβαν χώρα σε μια από τις υπο-περιοχές της κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που εξετάζουμε.

Ας επανεισάγουμε την ιδέα της σχετικής συγχρονικότητας στο πλαίσιο της μακράς διάρκειας. Αυτό που μας επιτρέπει να κάνουμε είναι να περιγράψουμε μια περίοδο όχι απλώς με τους όρους μιας γραμμικής διαδοχικής εξέλιξης, αλλά ως μια διεργασία στην οποία η έμφαση βρίσκεται στον διαλογικό της χαρακτήρα. Έτσι βλέπει το ζήτημα ο Gurta αναφορικά με τον Τρίτο Κόσμο:

Σε ό,τι αφορά τον Τρίτο Κόσμο, η ιστορία του έθνους ως μιας ταξιδεύουσας δομικά πολυσύνθετης μορφής είναι εκείνη που επαναφέρει την ιδέα της χρονικής υστέρησης των μεγάλων ευρω-αμερικανοκεντρικών αφηγήσεων της νεωτερικότητας. Αν όμως δούμε τον εθνικισμό ως διεργασία, αυτό μας επιτρέπει να αναποδογυρίσουμε την ιστορία αυτή: έτσι, μπορούμε να αφηγηθούμε την ιστορία του αμερικανικού εθνικισμού, καταδεικνύοντας το πώς η ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης στην Ευρώπη μετέβαλε τις εθνικιστικές ιδεολογίες και πρακτικές στην Αμερική: πώς ο επίσημος εθνικισμός των αυτοκρατορικών δυνάμεων επαναδιαμόρφωσε με θεμελιακό τρόπο τον εθνικισμό στην Ευρώπη και την Αμερική: πώς οι εθνικισμοί στον Τρίτο Κόσμο, που αποτέλεσαν το τελευταίο κύμα των

⁴⁴ Σχετικά με την πλούσια βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό, βλ. την πρόσφατη μελέτη της Uli Linke, *Blood and Nation: The European Aesthetics of Race* (Philadelphia, 1999).

εθνικισμών, ενέπνευσαν δημοκρατικά και ριζοσπαστικά ρεύματα στους εθνικισμούς που ήταν ηγεμονικοί στον Πρώτο Κόσμο. Η κρίση του αμερικανικού εθνικισμού, που προκλήθηκε από τα κινήματα εναντίον του ιμπεριαλισμού, του ρατσισμού, του σεξισμού και της ομοφοβίας, και τα οποία τώρα καταγράφονται με τον όρο «Τα Σίξτις», θα ήταν αδιανόητη χωρίς τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες στον Τρίτο Κόσμο: πώς θα μπορούσε να γράψει κάποιος την ιστορία του κινήματος του οποίου ηγήθηκε ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ χωρίς τον Γκάντι, ή την ανεξαρτησία των νέων εθνικών κρατών στην Αφρική, ή την ιστορία του αντιπολεμικού κινήματος, χωρίς το Βιετνάμ και τον Χο Τσι Μινγκ;⁴⁵

Σε έναν παρόμοιο ενδο-ευρωπαϊκό διάλογο, μεγάλο μέρος του ρομαντικού πάθους του Λόρδου Βύρωνα και του Αλεξάντρ Πούσκιν δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς την επιρροή του ελληνικού εθνικισμού· οι πολωνικοί διαμελισμοί και η συνακόλουθη κινητοποίηση του πολωνικού εθνικισμού δημιούργησαν κύματα που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για διαφορετικών ειδών απαντήσεις από τους φιλοσόφους και τους συγγραφείς, ξεκινώντας από τον Ζαν Ζακ Ρουσσώ μέχρι την αποκρυστάλλωση μιας συγκεκριμένης ρωσοφοβίας στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, που εξηγεί σε σημαντικό βαθμό την ιδιαιτερότητα των ευρωπαϊκών διεθνών σχέσεων· η γερμανική ενασχόληση με το φολκλόρ δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς τη σχέση με τη Σερβία· ούτε η εισαγωγή της ηθικής αρχής (αν και όχι, κατ' ανάγκη, και της ηθικότητας) στη βρετανική γλαδστώνεια πολιτική χωρίς την ώθηση που της έδωσε ο βουλγαρικός εθνικισμός και την ανταπάντηση που αυτός προκάλεσε· και δεν θέλω να αναφερθώ καθόλου στις διασυνδέσεις ανάμεσα στα Βαλκάνια και τη νέα διεθνή τάξη, και τη διαγωγή της ως μαχητή που επιβάλλει την ειρήνη. Έτσι, «μια γκραμισιανή οπτική που θα αντιμετώπιζε τον εθνικισμό όχι ως επίτευγμα αλλά ως μια εύθραυστη και διαρκώς υπό αμφισβήτηση ηγεμονία, που διαμορφώθηκε εντός ενός ευρύτερου συμφραζόμενου διεθνών γεωπολιτικών, καπιταλιστικών κι ιδεολογικών μετασχηματισμών, θα μας έδινε μια πολύ διαφορετική εικόνα του χρόνου του έθνους από εκείνη ενός ομοιογενούς, κενού χρόνου».⁴⁶

Η ιδέα της σχετικής συγχρονικότητας εντός της ίδιας περιόδου (δηλαδή, των φαινομένων που συνυπάρχουν χρονικά) δεν αποκλείει την ύπαρξη μη συγχρονικών εξελίξεων με την αυστηρή ημερολογιακή σημασία της λέξης. Αυτό μπορεί να καταδειχθεί καταλλήλως μέσω μιας γενικής επισκόπησης της ανάδυσης και πορείας των βαλκανικών εθνικισμών μέχρι την έλευση των εθνικών κρατών. Περιορίζομαι στον βαλκανικό εθνικισμό όχι μόνο για λόγους εξειδίκευσης, αλλά και λόγω της σχετικά πρωτύτερης ανάδυσης των βαλκανικών εθνικών κρατών μέσα από τον προηγούμενο αυτοκρατορικό σχηματισμό (την Οθωμανική Αυτοκρατορία), σε σύγκριση με τις άλλες ανατολικοευρωπαϊκές περιοχές που βρίσκονταν

⁴⁵ Gupta, «Rethinking the Temporalities», σ. 15-16.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

υπό την κυριαρχία των Αψβούργων ή της Ρωσίας, καθώς και της, θεωρούμενης, σχετικής καθυστέρησής τους ακόμη και αναφορικά με την Ανατολική-Κεντρική Ευρώπη. Έτσι, η περίπτωση των Βαλκανίων καταδεικνύει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο το επιχείρημα που θέλω να αναπτύξω.⁴⁷

Το επιδραστικό μοντέλο του Hroch για τον σχηματισμό του έθνους, το οποίο αναπτύχθηκε για τις μικρότερες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης,

⁴⁷ Είναι ελάχιστες, αν όχι ανύπαρκτες, οι πραγματικά συγκριτικές μελέτες της ανάπτυξης και ανάπτυξης του εθνικισμού στις δυο αυτοκρατορικές περιοχές των Οθωμανών και των Αψβούργων. Οι περισσότερες γενικές ιστορικές επισκοπήσεις της Ανατολικής Ευρώπης απλώς απαριθμούν τις διαφορετικές περιπτώσεις, χωρίς να αναλύουν την ύπαρξη ή απουσία των γνωρισμάτων μιας περιοχής. Από την άλλη πλευρά, οι μελέτες που διαπιστώνουν θεμελιώδεις διαφορές ανάμεσα στην Ανατολική-Κεντρική και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (η πλειονότητα των οποίων προέρχεται από πολιτικούς επιστήμονες) το κάνουν αυτό χωρίς κάποια εμπειρική ανάλυση, αλλά επιβάλλοντας διάφορα μοντέλα. Το πολύ γνωστό δοκίμιο του Szücs «Three Historical Regions of Europe» δεν ασχολείται καν με τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς προϋποθέτει ως δεδομένη την απόλυτη διαφορά της, βάσει μιας συμβατικής αντίληψης, και μάλιστα χωρίς να το αποδεικνύει αυτό. Μια πρόσφατη και ασυνήθιστη συγκριτική προσπάθεια προέρχεται από τον Miroslav Hroch, «Die nationalen Formierungsprozesse in Mittel- und Südosteuropa: Ein Vergleich», στο *Elitenwandel und Modernisierung in Osteuropa. Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 2 (Berlin, 1995), σ. 7-16. Προκαλεί όμως αμηχανία το κείμενο ενός κατά τ' άλλα σημαντικού ιστορικού, που επιχειρεί να επιβάλει μια συγκριτική ανάλυση η οποία βασίζεται σε μάλλον πενιχρή γνώση των εξελίξεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Πιθανώς δεν θα άξιζε να το αναφέρουμε εδώ αν δεν επρόκειτο για κάτι ασυνήθιστο, καθώς και για το γεγονός ότι δείχνει τις σοβαρές δυσκολίες που έχουν οι πραγματικά συγκριτικές απόπειρες όταν δεν βασίζονται σε εξειδικευμένες γνώσεις. Από την άλλη πλευρά, αρχίζουν να εμφανίζονται ορισμένες πολύτιμες μελέτες που επιχειρούν συγκρίσεις εντός της ίδιας περιοχής. Βλ., για παράδειγμα, Diana Mishkova, *Приспособяване на свободата. Модерност-легитимност в Сърбия и Румъния през XIX в.* [Οικειοποίηση της ελευθερίας. Νεωτερικότητα-νομιμοποίηση στη Σερβία και τη Ρουμανία κατά τον 19ο αιώνα] (Sofia, 2001) ή το Wolfgang Schlott & Melanie Tatur (επιμ.), *Kollektive Identitäten in Ostmitteleuropa: Polen und die Tschechoslowakei* (Bremen, 1994). Αν και άνισος από ποιοτική άποψη, αξίζει επίσης να αναφέρουμε τον συλλογικό τόμο της Jolanta Sijacka (επιμ.), *The National Idea as a Research Problem* (Warsaw, 2002), που προέκυψε από ένα διεθνές συνέδριο στην Πολωνική Ακαδημία των Επιστημών. Παρότι η εισαγωγή αποτυγχάνει να θέσει το ζήτημα της δυνατότητας σύγκρισης μεταξύ των χωριστών μελετών, το γεγονός και μόνο ότι οι τελευταίες υπερβαίνουν τους υφιστάμενους διαχωρισμούς, συμπεριλαμβάνοντας τους Πολωνούς, τους Λιθουανούς, τους Βούλγαρους, τους Μακεδόνες, τους Ουκρανούς, τους Ούγγρους, τους Τσέχους, τους Κασουβιανούς και τους Μπουριάτες, αποτελεί ήδη μια θετική εξέλιξη.

μας προσφέρει ένα πολύ χρήσιμο πρότυπο συγκριτικής ανάλυσης.⁴⁸ Ο Hroch σκιαγράφησε τρεις φάσεις στην πορεία αυτή: τη φάση Α, που αποκαλείται η λόγια φάση, κατά την οποία μια μικρή μαχητική ελίτ αρχίζει να μελετά τη γλώσσα, τον πολιτισμό και την ιστορία· τη φάση Β, κατά την οποία πατριώτες πέρα από τις λόγιες ελίτ κινητοποιούνται επιδιώκοντας να «αφυπνίσουν» την εθνική συνείδηση σε μια εθνοτική ομάδα — η φάση της εθνικής κινητοποίησης· και τη φάση Γ, την εποχή των μαζικών εθνικών κινημάτων, όταν διαμορφώθηκε μια πλήρης κοινωνική δομή και τα κινήματα διαφοροποιήθηκαν σε αντιμαχόμενες πτέρυγες που η καθεμία τους είχε το δικό της εθνικό σχέδιο.⁴⁹

Όλα τα βαλκανικά εθνικά κινήματα πέρασαν από τις διαδοχικές φάσεις της διαμόρφωσης της εθνικής τους ιδέας —όπως αυτή περιγράφεται από τον Hroch—

⁴⁸ Ο Hroch διακρίνει δυο διαφορετικά στάδια στη διεργασία οικοδόμησης του έθνους: ένα που ξεκινά τον Μεσαίωνα κι ένα άλλο που συνοδεύει τη μετάβαση σε μια καπιταλιστική οικονομία, δηλαδή, τη διαμόρφωση του ίδιου του νεωτερικού έθνους. Το πρώτο στάδιο παρήγαγε δύο διαφορετικούς τύπους έκβασης. Ο πρώτος αφορούσε την ανάπτυξη ενός πρώιμου νεωτερικού κράτους (είτε απολυταρχικού είτε με ένα σύστημα αντιπροσωπευσης νομοκατεστημένων τάξεων) υπό την κυριαρχία ενός εθνοτικού πολιτισμού. Στην περίπτωση αυτή το παλαιό καθεστώς μετασχηματίστηκε, μέσω μεταρρύθμισης ή επανάστασης, «σε μια νεωτερική κοινωνία πολιτών παράλληλα με την κατασκευή ενός εθνικού κράτους ως μιας κοινότητας ίσων πολιτών». Ο δεύτερος τύπος έκβασης προέκυψε στις περιπτώσεις εκείνες όπου «μια “εξωγενής” άρχουσα τάξη κυριαρχούσε σε εθνοτικές ομάδες που κατείχαν μεν μια συμπαγή εδαφική επικράτεια, αλλά δεν διέθεταν τη “δική τους” αριστοκρατία, πολιτική μονάδα ή μια συνεχή εγγράμματη παράδοση». Παρότι ο Hroch είναι αρκετά προσεκτικός, υποδεικνύοντας διάφορες μεταβατικές περιπτώσεις όπως και εξαιρέσεις, συνολικά ο πρώτος τύπος έκβασης επικράτησε στη Δυτική Ευρώπη, ενώ ο δεύτερος ήταν αντιπροσωπευτικός για την Ανατολική Ευρώπη. Miroslav Hroch, «From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation Building Process in Europe», στο Gopal Balakrishnan (επιμ.), *Mapping the Nation* (London, 1996), σ. 79-80.

⁴⁹ Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, σ. 22-24. Στο άρθρο του «From National Movement» (1996), ο Hroch χαρακτήρισε τη φάση Γ ως την περίοδο εκείνη κατά την οποία «το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην εθνική του ταυτότητα» (σ. 81). Αυτό μπορεί να αμφισβητηθεί υπό το φως της σημαντικής βιβλιογραφίας σχετικά με την παρατεταμένη διεργασία της διαμόρφωσης του έθνους, η οποία ήταν περισσότερο ριζοσπαστική κι επιτυχής μετά τον θρίαμβο του εθνικισμού και τον σχηματισμό του εθνικού κράτους, ακόμη και στη δυτικοευρωπαϊκή ζώνη — η κλασική μελέτη είναι αυτή του Weber, *Peasants into Frenchmen* (Stanford, 1976 & London, ²1979). Πέρα από την ένσταση σχετικά με το «μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού», μπορούμε να δεχθούμε τον μαζικό χαρακτήρα που είχε η συγκεκριμένη φάση, περιορίζοντας την υποστήριξη της εθνικής ιδέας σε ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού ή σε ένα κομμάτι που συνιστούσε μια κρίσιμη μάζα, χωρίς όμως να αποτελεί κατά κανέναν τρόπο την πλειονότητα.

στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, η πορεία όμως αυτή είχε έναν μη συγχρονικό χαρακτήρα και οι διαφορετικές φάσεις της είχαν, κατά περίπτωση, μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό εύρος. Εάν αποδώσουμε στον ελληνικό εθνικισμό, που προηγήθηκε των υπολοίπων, τη θέση ενός μέτρου με το οποίο μπορούμε να συγκρίνουμε τους άλλους εθνικισμούς, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε μια συναίρεση των φάσεων Β και Γ στην περίπτωση της Σερβίας πριν από την αυτονομία κι ανεξαρτησία της, μια παρατεταμένη φάση Β στους Βούλγαρους, και μια σχεδόν ταυτόχρονη φάση Α και Β στους Αλβανούς, πριν αυτοί κινητοποιηθούν για την ανεξαρτησία τους, ακόμη και πριν από την έναρξη της φάσης Γ.

Ο μη συγχρονικός αυτός χαρακτήρας των χωριστών εθνικών κινημάτων εξηγεί επίσης τον ιδιοσυγκρασιακό χαρακτήρα των αμοιβαίων σχέσεών τους. Ο ελληνικός εθνικισμός, που κυριαρχούσε στο πρώτο —αν και αδύναμο— βαλκανικό εθνικό κράτος και χαρακτηριζόταν από έναν έντονα διατυπωμένο και φιλόδοξο εθνικό αλτρωτισμό, έγινε ο ηγεμονικός εθνικισμός της χερσονήσου καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και έως ότου καταρρεύσει το σχέδιό του την επαύριο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922. Ομοίως, αν και σε πιο περιορισμένη κλίμακα, ο σερβικός εθνικισμός ανέπτυξε μεσσιανικά χαρακτηριστικά ως ενοποιητική και ηγετική δύναμη των νότιων Σλάβων. Αντίθετα, ο βουλγαρικός εθνικισμός επέδειξε έναν ιδιαίτερο αμυντικό χαρακτήρα. Η αμυντικότητα απέναντι στην Ευρώπη αποτελεί κοινό γνώρισμα όλων των ανατολικοευρωπαϊκών εθνικισμών (αν και όχι εξαρχής), στην περίπτωση όμως της Βουλγαρίας ήταν ιδιαίτερα οξυμμένη, επειδή έπρεπε να λειτουργήσει απέναντι στους πρωτότερα διαμορφωμένους εθνικισμούς και στα πρωτότερα διατυπωμένα αλτρωτικά σχέδια των γειτόνων της. Στην περίπτωση της Αλβανίας παρόμοια αμυντικότητα και ανησυχία μετέτρεψαν στην πραγματικότητα ένα, ουσιαστικά, απλό αίτημα για πολιτιστική αυτονομία σε αίτημα για ανεξαρτησία.

Αν συγκρίναμε τις ιδιαιτερότητες που έχει η αίσθηση της χρονικής υστέρησης και η συνείδηση της έλλειψης στα αποκαλούμενα έθνη του Τρίτου Κόσμου του 20ού αιώνα, όπως η Ινδία, το Πακιστάν ή αυτά της Αφρικής —κοντολογίς, τα μεταποικιακά έθνη που αναδύθηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο—, και σε εκείνα της Ανατολικής Ευρώπης, θα διακρίναμε ένα παράξενο, ωστόσο όχι αναγκαστικά θεμελιώδες, γνώρισμα. Ομολογουμένως, μοιράζονται από κοινού όλα τα λογοθετικά χαρακτηριστικά της σχέσης των νέων εθνικών κρατών με τη Δύση, ενώ όλα στηρίζονται στην προϋπόθεση ότι η Ευρώπη/Δύση αποτελεί μοντέλο προς μίμηση και ότι ο εκσυγχρονισμός αρθρώνεται με τους όρους της αναπλήρωσης του χρόνου, κατά την οποία ο χρόνος αυτός θα επιταχυνθεί: «Πρέπει να επιτύχουμε μέσα σε μία ή δύο δεκαετίες εκείνο που οι άλλοι έχουν επιτύχει μέσα σε έναν ή δύο αιώνες». Αντίστοιχα, οι κύριες αναλυτικές κατηγορίες του παρελθόντος είναι εκείνες που έχουν να κάνουν με το κενό: έλλειψη, απουσίες, αυτό που

δεν είναι κάποιος, το ανολοκλήρωτο, καθυστέρηση, αναπλήρωση, αποτυχία, αυτοαποκλεισμός, αρνητική συνείδηση και ούτω καθεξής. Και στις δύο περιπτώσεις τα αίτια της καθυστέρησης είναι εξωτερικά.

Ωστόσο, ενώ στον Τρίτο Κόσμο ο υπεύθυνος της καθυστέρησης είναι η ίδια η Δύση, δεν συμβαίνει το ίδιο στην Ανατολική Ευρώπη, όπου οι υπαίτιοι είναι, εναλλακτικά, οι Αψβούργοι, οι Οθωμανοί, καθώς και η Ρωσική *μαζί* με τη Σοβιετική Αυτοκρατορία (και για την τελευταία, ο τουρκο-μογγολικός ζυγός). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Τουρκία, στην οποία υπάρχει μια ολόκληρη ερμηνευτική τάση που αντιμετωπίζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον τελευταίο αιώνα της ύπαρξής της ως οιονεί αποικία της Δύσης, περιγράφοντας τη σχέση αυτή ως ημι-αποικιακή, και στην οποία έχουν βρει εύφορο έδαφος, αντίστοιχα, η θεωρία της εξάρτησης, η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων και οι μεταποικιακές σπουδές. Για την υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη, είναι η οθωμανική ή η ρωσική κυριαρχία ή ο κομμουνισμός, όπως αυτός επιβλήθηκε από τη Σοβιετική Ένωση, εκείνα που ανέκοψαν αυτό που συχνά περιγράφεται ως η ανάπτυξη της Ανατολικής Ευρώπης εντός του δικού της ευρύτερου οργανικού χώρου: της Ευρώπης. Συνεπώς, η χρονική υστέρηση είναι τεχνητή, σαν να έχει καθυστερήσει εκείνο που απεικονίζεται ως η εγγενής πορεία εξέλιξης της Ανατολικής Ευρώπης. Κοντολογίς, η αναπλήρωση, η επιτάχυνση του χρόνου στο μέλλον, αφορά εκείνο «που θα ήταν δυνατόν να είχε γίνει». Το παρελθόν της Ευρώπης είναι το οργανικό, όχι το μιμητικό, μέλλον της Ανατολικής Ευρώπης. Ασφαλώς, αυτή είναι μόνο μία από πολλές διαφορετικές ιστοριογραφικές θεωρήσεις, θα έλεγα όμως ότι αποτελεί την κυρίαρχη θεώρηση για τους περισσότερους ανατολικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς. Οπωσδήποτε υπάρχουν και αναλύσεις που επιδιώκουν να σκιαγραφήσουν τη μοναδικότητα της Κεντρικής Ευρώπης ή των Βαλκανίων, την «ετερότητα» τους τόσο ως προς τη Δύση όσο και την Ανατολή, δεν έχουν όμως αγγίξει ποτέ το επίπεδο της σπουδαιότητας ή της επίδρασης που είχε η σλαβόφιλη ιδεολογία, ή η ευρωασιατική ιδέα, στη Ρωσία, για παράδειγμα. Η ιδέα της Κεντρικής Ευρώπης, που ήταν αρκετά ισχυρή ως χειραφετητική και νομιμοποιητική στρατηγική τις δεκαετίες του 1980 και 1990, έχει ουσιαστικά εξαφανιστεί.

Πιθανόν εξαιτίας αυτού, αλλά κι επειδή η ιδέα του έθνους στα Βαλκάνια άρχισε να αναπτύσσεται σχετικά νωρίς στις περισσότερες εθνοτικές ομάδες της περιοχής (από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και μετά), η αμυντικότητα έναντι της Ευρώπης δεν απαντά στη διάρκεια των σταδίων συγκρότησης των βαλκανικών εθνικισμών. Εξάλλου, ορισμένα από τα βαλκανικά εθνικά κινήματα αναπτύχθηκαν νωρίτερα κατά τουλάχιστον μία γενιά, σε σχέση με πολλούς άλλους ανατολικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς στις Αυτοκρατορίες των Αψβούργων ή των Ρομανών: ο φινλανδικός και άλλοι εθνικισμοί της Βαλτικής, ο σλοβακικός, ο ρουθηνικός και ούτω καθεξής. Σε συνολικό επίπεδο, ήταν σύγχρονα των γερμανικών και ιταλικών κινήματων, και στην περίπτωση της Ελλάδας και της Σερβίας

απέκτησαν νωρίτερα κρατική υπόσταση, παρ' όλο που αυτή ήταν κολοβωμένη. Μπορούμε να δούμε την αμυντικότητα αυτή να εκφράζεται σε πλήρη μορφή μόνο μετά την ίδρυση των ανεξάρτητων βαλκανικών εθνικών κρατών και να συνεχίζεται μέχρι σήμερα, όταν η έλλειψη πλούτου, θεσμικής εξειδίκευσης και ανθρώπινου κεφαλαίου των κοινωνιών αυτών έχουν βιωθεί ως επώδυνη ανεπάρκεια. Αυτό όμως δεν ίσχυε κατά την περίοδο της διαμόρφωσης του βαλκανικού εθνικισμού. Όταν η πρώτη εθνοτική ομάδα στα Βαλκάνια που ανέπτυξε ένα πεφωτισμένο δίκτυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων —οι Έλληνες— άρχισε να διακηρύσσει την εθνική ιδέα, αναζητούσε ένα μοντέλο για να αντλήσει έμπνευση όχι τόσο στη Δυτική Ευρώπη αλλά στο δικό της ένδοξο παρελθόν, το οποίο ταυτόχρονα λειτουργούσε ως μοντέλο που ενέπνεε τους πεφωτισμένους Δυτικοευρωπαίους.⁵⁰ Για την ιδιόμορφη εθνικιστική ρητορική, δεν επρόκειτο για δανεισμό ιδεών από έναν ξένο γείτονα (τη Δύση), αλλά για την υπέρβαση των εκφυλιστικών κι επιβραδυντικών συνεπειών της ξένης καταπίεσης από έναν άλλον γείτονα (τους Οθωμανούς) και για τη συνένωση κάποιου με τη φυσική του οικογένεια (τη χριστιανική Ευρώπη). Ομοίως, οι Βούλγαροι στα μέσα του 19ου αιώνα αγωνίστηκαν εναντίον εκείνου που αντιλαμβάνονταν ως διπλή ξένη καταπίεση (την πολιτική καταπίεση από τους Οθωμανούς και τη θρησκευτική από τους Έλληνες), η εθνική τους ιδεολογία όμως γινόταν αντιληπτή ως ισότιμη, και όχι ως αντιγραφή, των πιο ανεπτυγμένων ιδεών στην Ευρώπη της εποχής εκείνης: του εθνικισμού του Ματσίνι, των ρεπουμπλικανικών ιδεών, ακόμη και των πρώιμων σοσιαλιστικών σκιρτημάτων.

⁵⁰ Ευαισθητοποιημένος τόσο απέναντι στο κλασικίζον πνεύμα που κυριαρχούσε στη Δύση όσο και στις ιδέες του φιλελεύθερου εθνικισμού που επικρατούσαν στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Αδαμάντιος Κοραής επιδίωκε ακατάπαυστα να διαποτίσει τους Έλληνες συμπατριώτες του με υπερηφάνεια για το ένδοξο παρελθόν τους. Επαινώντας «την επιφανή πόλη του Παρισιού, τον οίκο όλων των τεχνών και επιστημών, τη νέα Αθήνα», κατέληγε ότι, ενώ «θα κατέπλησσε τον οποιονδήποτε, εκτός από έναν Έλληνα που γνωρίζει ότι πριν από δυο χιλιάδες χρόνια οι πρόγονοί του κατόρθωσαν να φθάσουν σε ένα παρόμοιο (ίσως και υψηλότερο) επίπεδο σοφίας, ο θαυμασμός αυτός θα πρέπει να αναμειχθεί με μελαγχολία, όταν αναλογιστεί ότι οι αρετές αυτές δεν είναι μόνο απύσες από τη σημερινή Ελλάδα, αλλά έχουν αντικατασταθεί κι από μύρια κακά». Richard Clogg (επιμ.), *The Movement for Greek Independence, 1770-1821: A Collection of Documents* (New York, 1976), σ. 45. Αυτό είναι ένα καλό παράδειγμα της διαλογικής αρχής που υπαινίχθηκα παραπάνω, σύμφωνα με την οποία ένας αμοιβαία επωφελής διάλογος λαμβάνει χώρα ανάμεσα στον δυτικοευρωπαϊκό Διαφωτισμό, που εμπνέεται από την αρχαιοελληνική σκέψη, και τον Ελληνικό Διαφωτισμό, στο πρόσωπο ενός από τους κύριους εκπροσώπους του, του Κοραή, που ήταν ο ίδιος ένας από τους βασικούς και πρωτοπόρους διαύλους για τη διάδοση των Ελλήνων συγγραφέων στο μορφωμένο κοινό του Παρισιού και ο οποίος, ταυτόχρονα, εμπνεόταν από το πνεύμα που επικρατούσε εκεί.

Όσον αφορά τη χρονική διάσταση που εκφράζεται στην έννοια της χρονικής πρωτοκαθεδρίας, επιστημολογικά έχει νόημα μόνο στον βαθμό που μπορούμε να εξακριβώσουμε την άμεση επιρροή και να καταδείξουμε τους συγκροτημένους τρόπους της μετάδοσής της, όπως στην περίπτωση της αδιαμφισβήτητης επιρροής της τσεχικής εκπαίδευσης, και κουλτούρας γενικότερα, στη σλοβακική κοινωνία, ή της ελληνικής στη βουλγαρική κοινωνία. Σε διαφορετική περίπτωση, η χρονική πρωτοκαθεδρία είναι εντελώς άυλη. Είναι διαφορετικό όμως το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο αξιοδοτείται το προβάδισμα, ιδιαίτερα από εκείνους που περηφανεύονται ότι ήταν οι πρώτοι, επιμένοντας στο δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας. Αυτό δεν έχει νόημα όταν έχει ολοκληρωθεί μια διεργασία της μακράς διάρκειας, όπως προσπάθησα να δείξω στο παράδειγμα της γεωργίας, ή και όταν δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη σε διεθνές επίπεδο, όπως στο παράδειγμα της εκβιομηχάνισης. Η, κατά τ' άλλα, ισχυρή ιστοριογραφία για την αγγλική Βιομηχανική Επανάσταση μοιάζει θλιβερή όποτε εγκαταλείπει τον αναλυτικό λόγο και επιχειρεί ψυχολογικές και ηθικές εξηγήσεις για την αγγλική πρωτοκαθεδρία και μοναδικότητα, ιδιαίτερα τώρα που έχει υποβαθμιστεί σημαντικά η θέση της Βρετανίας μεταξύ των βιομηχανικών/οικονομικών δυνάμεων. Κι όμως, ενόσω η διεργασία αυτή συνεχίζεται, το προβάδισμα συνιστά ένα πολύ ισχυρό κι αποτελεσματικό ιδεολογικό επιχείρημα, που γίνεται επιδέξια αντικείμενο εκμετάλλευσης και χειραγώγησης από την πλευρά των ισχυρών.

Έως τώρα έχουμε εξετάσει το ζήτημα του χρόνου στους διαφορετικούς ανατολικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς, ή ανάμεσα στον ανατολικοευρωπαϊκό εθνικισμό ως σύνολο, και τη Δύση. Μπορεί όμως να τεθεί και το ζήτημα —παρότι δεν έχει εξεταστεί με ρητό τρόπο— των διαφορετικών χρονικών τροπισμών σε κάθε εθνικισμό χωριστά. Απ' όσο γνωρίζω, καμία ανατολικοευρωπαϊκή κοινωνία δεν έχει μελετηθεί από μια τέτοια οπτική, δηλαδή των τρόπων με τους οποίους διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (κοινωνικές τάξεις, επαγγελματικές ομάδες, θρησκευτικά δόγματα, ηλικιακές κατηγορίες, φύλα), η καθεμία με τους δικούς της ρυθμούς και τη δική της αντίληψη περί μετασχηματισμού, και μερικές ακόμη και με τη δική τους φιλοσοφία για τον χρόνο, αντιδρούν κι εμφανίζονται περισσότερο ή λιγότερο δεκτικές απέναντι στον νέο χρόνο (ή, καλύτερα, απέναντι στους νέους χρόνους) του έθνους.⁵¹ Δεν γνωρίζω παρόμοιες μελέτες, αναφορικά με τον

⁵¹ Από τότε έχω πετύχει μια ευχάριστη εξαίρεση, παρ' όλο που όντως αποτελεί εξαίρεση: το εξαιρετικό άρθρο της Kristina Popova, «Храмът “Св. Димитър” и боят при Порт Артур. Събития и време в приписките върху църковните книги в село Тешово 1849-1927 г.» [Η εκκλησία του Αγ. Δημητρίου και η μάχη στο Πορτ Άρθουρ. Γεγονότα και χρόνος στα περιθώρια ιερών βιβλίων στο χωριό Τέσοβο 1849-1927), *Balkanistic Forum*, III, 2 (1994): σ. 76-106. Παρουσιάζει τη σταδιακή μεταβολή της νοοτροπίας και των αντιλήψεων των κληρικών σε ό,τι αφορά τον χρόνο, καθώς και την αντικατάσταση

εθνικισμό, ούτε και για τις περιοχές εκτός της Ανατολικής Ευρώπης, παρ' όλο που το ζήτημα αυτό έχει εξεταστεί με έμμεσο τρόπο σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Μια τέτοια περίπτωση, για παράδειγμα, ήταν η διαμάχη σχετικά με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, η οποία παρήγαγε μια σημαντική ιστοριογραφία, ιδίως στη Γερμανία, από τη δεκαετία του 1960 μέχρι τη δεκαετία του 1980. Στην ιστοριογραφία αυτή, μολονότι δεν εξεταζόταν ρητά η κατηγορία του χρόνου, τέθηκαν ζητήματα που αφορούσαν την άνιση οικονομική ανάπτυξη, καθώς και συγκεκριμένες πολιτισμικές και συμπεριφορικές στάσεις.⁵² Αυτά συμπεριλήφθηκαν αργότερα στην υποβλητική έννοια της «συγχρονικότητας του μη συγκαρινού».⁵³ Ωστόσο, όπως δείχνει ο Alf Lüdtke στην επισκόπηση του σχετικά με τις μαρξιστικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, οι περισσότερες από τις μελέτες αυτές εμπνέονταν από μια γενικότερη πεποίθηση ότι η κοινωνία θα υπαχθεί εν τέλει σε μια ενιαία και κοινή ιστορία. Από αυτή την άποψη, η πραγματικά ρηξικέλευθη μελέτη ήταν αυτή του Ernst Bloch, ο οποίος ανέπτυξε την ιδέα μιας «πολυ-χρονικής και πολυ-χωρικής διαλεκτικής», διατυπώνοντας όμως τη θέση ότι αυτό αποτελούσε μόνο προσωρινό φαινόμενο. Σύμφωνα με την οπτική του, η πρόοδος δρα ως μια μεγάλη ομογενοποιητική δύναμη.⁵⁴ Φαίνεται ότι, όπως έχει

του κυκλικού με τον γραμμικό χρόνο στη διάρκεια μισού αιώνα. Βλ. επίσης, Tsvetana Georgieva, «Историческото съзнание и отчитането на време» [Ιστορική συνείδηση και μέτρηση του χρόνου], *Istoriya* (1992/1), σ. 12-16. Ένα δυο άρθρα στον προαναφερθέντα συλλογικό τόμο υπό την επιμέλεια του Alexandru Zub επίσης θίγουν παρόμοια ζητήματα αναφορικά με τη Ρουμανία: Mihai Dorin, «Interférences temporelles dans la révolte de Horea (1784)» και Liviu Antonesei, «Interprétations du temps populaire dans la culture roumaine de l'entre-deux-guerres», στο Zub, *Temps et changement dans l'espace roumain*, σ. 85-97, 167-186.

- ⁵² Για παράδειγμα, η μελέτη του Hans Medick για τον πολιτισμό και την οικονομία των πληβείων, και συγκεκριμένα για την εμπειρία και τη συμπεριφορά των φτωχών και των ακτημόνων κατά τη μετάβαση στον καπιταλισμό. «Plebejische Kultur, plebejische Öffentlichkeit, plebejische Ökonomie. Über Erfahrungen und Verhaltensweisen Besitzer und Besitzloser in der Übergangphase zum Kapitalismus», στο Robert Berdahl, Alf Lüdtke & Hans Medick, *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* (Frankfurt am Main, 1982).
- ⁵³ Βλ. συγκεκριμένα την πραγμάτευση της ιστορικής επιτάχυνσης από τον Koselleck: Reinhart Koselleck, «Gibt es eine Beschleunigung der Geschichte?» και «Zeitverkürzung und Beschleunigung: Eine Studie zur Sekularisation», στο Koselleck, *Zeitschichten*, σ. 150-76, 177-202, ιδιαίτερα σ. 165, 175, όπως και σε γενικότερα μεθοδολογικά δοκίμια, σ. 9, 101, 307.
- ⁵⁴ Ernst Bloch, *Erbschaft dieser Zeit* (Frankfurt am Main, 1962, ¹1935), παρατίθεται στο Alf Lüdtke (επιμ.), *Was bleibt von marxistischen Perspektiven in der Geschichtsschreibung?* (Göttingen, 1997), σ. 15-16.

προτείνει ο Lüdtke, αυτό είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι μόλις πρόσφατα έχουν αρχίσει οι ιστορικοί να δίνουν τη δέουσα προσοχή στη σημασία των καθημερινών δραστηριοτήτων, προκειμένου να κατανοήσουν τη συγκεκριμένη ανταπόκριση σε διεργασίες που είναι τόσο παγκόσμιες όσο και τοπικές. Συνακόλουθα, κάνει έκκληση για αναλύσεις που θα προσδίδουν πληθυντικότητα στον ιστορικό χρόνο, πρωτίστως με σκοπό να προσεγγίσουν «τον άλλον» ως φορέα συγκρότησης της ιστορικής διεργασίας και όχι απλώς ως παθητικό παριστάμενο.⁵⁵

Για να το επαναλάβω, προσπάθησα να δείξω ότι η Ανατολική Ευρώπη ως σύνολο, όπως και το συγκεκριμένο ζήτημα του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού στην ιστοριογραφία, έχουν συγκροτηθεί ως αντικείμενα της ιστορικής μελέτης σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με το πρότυπο των αντικειμένων της ανθρωπολογίας. Ο Fabian μας έχει προσφέρει μια έξοχη κριτική τού, κατά κάποιον τρόπο, «προπατορικού αμαρτήματος» του δικού του κλάδου: «Η Ανθρωπολογία αναδύθηκε κι εδραιώθηκε ως ένας αλλοχρονικός λόγος: είναι η επιστήμη των άλλων ανθρώπων σε έναν άλλον Χρόνο. Είναι ένας λόγος, το αντικείμενο αναφοράς του οποίου έχει απομακρυνθεί από το παρόν εκείνου που μιλά/γράφει. Η “απολιθωμένη σχέση” αυτή είναι σκανδαλώδης. Ο Άλλος της Ανθρωπολογίας είναι, εν τέλει, οι άλλοι άνθρωποι που είναι σύγχρονοί μας».⁵⁶ Μια αισιόδοξη κι επιφανειακή παρόρμηση ίσως μας έκανε να σκεφτούμε ότι η ιστοριογραφία εξαιρείται από το αμάρτημα αυτό: άλλωστε, πρόκειται εξ ορισμού για έναν αλλοχρονικό λόγο, που όντως αναφέρεται σε άλλους ανθρώπους άλλων εποχών.

Μια καλύτερη ματιά, ωστόσο, θα απομακρύνει οποιαδήποτε αισιοδοξία: το παραπάνω κάνει απλώς δυσκολότερη την αποκάλυψη του προβλήματος. Η δυτική ιστορική γραφή (της οποίας η ανατολικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία αποτελεί τοπικό κλάδο) έχει χαρακτηριστεί, ήδη από το ξεκίνημά της, από παροντισμό. Αυτή η τάση να ερμηνεύουμε το παρελθόν με όρους του παρόντος πήρε, σύμφωνα με τη Lynn Hunt, «μια ακόμη πιο προβληματική στροφή όταν η έννοια του “νεωτερικού” άρχισε να ριζώνει κατά τον 17ο αιώνα. Με τον καιρό η νεωτερικότητα έγινε το πρότυπο απέναντι στο οποίο το μεγαλύτερο μέρος του παρελθόντος, ακόμη και του δυτικού παρελθόντος, κρινόταν ως ανεπαρκές».⁵⁷ Παρήγαγε ένα είδος ηθικής αυταρέσκειας, μια χρονική αίσθηση ανωτερότητας. Το είδος της

⁵⁵ Lüdtke, *Was bleibt von marxistischen Perspektiven*, σ. 18-19.

⁵⁶ Fabian, *Time and the Other*, σ. 143.

⁵⁷ Lynn Hunt, «Against Presentism», *Perspectives in History*, τόμ. 40, Ν. 5 (Μάιος 2002): σ. 7. Η συγγραφέας σημειώνει ότι, κατά ειρωνικό τρόπο, η έλλειψη ανεκτικότητας απέναντι στους προγόνους που αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στις σύγχρονες προδιαγραφές εμφανίζεται εντονότερα στις ερμηνείες των Δυτικών για το δικό τους παρελθόν απ' ό,τι για το παρελθόν των μη Δυτικών. Μετά την έλευση του πολιτισμικού σχετικισμού και της πολιτικής ορθότητας «αποδεχόμαστε ευκολότερα κι ανεχόμαστε την

γραφής αυτής, η οποία βασίστηκε στον εξελικτισμό και στην πίστη στην πρόοδο, συνενώνει τις μεγάλες ερμηνευτικές τελεολογικές αφηγήσεις, είτε αυτές εμπνέονται από το χεγκελιανό υπέρτατο επίτευγμα του κράτους, είτε από τον αγώνα προς αναζήτηση του *Volksgeist*, είτε από την επανάσταση και την κοινωνική ισότητα, είτε από οτιδήποτε άλλο. Στη γραφή αυτή, ο ειλικρινής και θεωρητικά σωστός αλλοχρονισμός απέναντι στους ίδιους τους (Δυτικούς) προγόνους του συγγραφέα ίσως να έχει εμποτιστεί με μια αποδοκιμαστική ανωτερότητα, η στάση του όμως απέναντι στους μη Δυτικούς σύγχρονους του καταδεικνύει όλα τα θέματα του ανθρωπολογικού αλλοχρονισμού: οι άνθρωποι αυτοί έχουν καθυστερήσει χρονικά σε απελπιστικό βαθμό, ακόμη και σε σχέση με τους ατελείς Δυτικούς προγόνους του συγγραφέα.

Ο Fabian θλίβεται επειδή ακόμη κι όταν ο εξελικτισμός «απορρίφθηκε πλήρως ως το κυρίαρχο παράδειγμα στην Ανθρωπολογία, οι χρονικές αντιλήψεις τις οποίες αυτός είχε βοηθήσει να εδραιωθούν παρέμειναν αμετάβλητες».⁵⁸ Επιχείρησα να δείξω πώς λειτουργεί αυτό στην ιστορική ανάλυση που χρησιμοποιεί τα δομικά μοντέλα μιας «αχρονικής» θεωρίας και μεθοδολογίας», παραβλέποντας τον Χρόνο ως μια διάσταση της διαπολιτισμικής μελέτης.⁵⁹ Προσπάθησα επίσης να υποστηρίξω ότι υπάρχουν τρόποι να αποφύγουμε αυτή την πλάνη, έτσι ώστε η ιδέα της σχετικής συγχρονικότητας εντός μιας διεργασίας της μακράς διάρκειας να αποδειχθεί ιδιαίτερα παραγωγική, χωρίς να παραβλέπουμε σημαντικές πλευρές της βραχυπρόθεσμης ιστορικής ανάλυσης που αφορούν τη διαδοχική εξέλιξη, τη μετάδοση, τη διάχυση και ούτω καθεξής. Για να κλείσουμε με τον μαχητικό συμπέρασμα του ίδιου του Fabian, υπάρχουν «τρόποι να συναντήσουμε τον Άλλον στο ίδιο έδαφος, στον ίδιο Χρόνο».⁶⁰

ύπαρξη και την ηθική αμφισημία των ευνούχων και των χαρεμιών, για παράδειγμα, απ' ό,τι εκείνη των μαγισσών».

⁵⁸ Fabian, *Time and the Other*, σ. 147.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 41.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 165.